

1843 - 1970
ՀԻՉ. ՏԱՐԻ

ԹԻԻ 11 - 12

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXXVIII^o année, 1970, N. 11 - 12

ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ ՀԱՅՈՑ

ԻՐ ԾՆՆԴԵԱՆ 150 ԱՄԵԱԿԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՎ

Յորելեաններու տարի մը եղաւ նաեւ 1970 ալ:

Ալիշանի եւ Խրիմեան Հայրիկի ծննդեան 150ամեակները տօնուեցան Հայրենիքի եւ զաղուեցներու մէջ: Յիշատակուեցան նաեւ ծննդեան հարիւրամեակը երկու պարտիզակցի Մխիթարեաններու՝ որոնք քսաներորդ դարու առաջին յիսնամեակի մէջ էրենց առատ հունձքը տուին, միակի մէջ էրենց առատ հունձքը տուին՝ լեզուական եւ թարգմանչական դիմին՝ լեզուական եւ թարգմանչական հնարասութիւն վրայ, միւսը՝ հայկական հնարասութեան:

«Քաղմովէպ»ի վերջին թիւին մէջ, որ կը փակէ տարին՝ պարտականութիւն ունիք անշուշտ անդադառնալու այս նուիրական յիշատակներուն շուրջ:

Ալիշան կատար մըն էր մտքի զարգացման եւ իւր այդ՝ կը ճառագայթէր պայծառորէն՝ հայկական կեանքի այլեւայլ ծառօրէն հայկական կեանքի մը դերաձեւերուն վրայ, վերադիտողի մը բարձր դանց հեղինակութեամբ. միտք մը բարձր

ու հզօր առաւելութիւններով օժտուած, որ յարգանք, զնահատանք պարտագրեց՝ իր յայտնութեան առաջին տարիներուն իսկ, անմիջական եւ անփոխարինելի եղանակով:

1800 տարին մտայլ արշալոյսով մը կը բացուէր, բայց կարմիր եւ կենսաբախ դոյներու թեթեւ երանգներ կը ճեղքէին ամպերը: Ալիշան այդ դարուն մարդը պիտի ըլլար, տիրական դէմքը՝ որ իր բարձրութեամբ եւ ներոյժ ազդեցութեամբ պիտի դրոշմէր անոր նկարագիր մը:

Տակաւին հայ քաղաքական կեանքը ըստերկութեան տարիներու տակ կը հեծէր: Երեք ճակատներու վրայ ալ, երեք սահմաններէն ալ անդին կար լացող ժողովուրդ մը. Եփրատէն մինչեւ Արաքս գետը, Արարատի լուսափայլ գաղաթին շուրջն ու շրջս դին փռուած հին հայ հողերը՝ կը տառապէին, կա՛մ պարսկական, կա՛մ թրքական եւ կա՛մ ռուսական տիրա-

պետություններու աստիճանը տակ: Այլշան տասը տարեկան էր՝ երբ Կոլկասի աղա-տաղությունն խանդավառությունը ողեւորէ՜լ յոյսեր կը ցանէր սիրտերու մէջ, երբ Բաքուի լի բանակները յաղթական մուտք գործելով Երեւան, շունչ կու տային ընկճուած ժողովուրդին՝ պարսկական սար-գաբներու հարստահարություններէն: Արուկան՝ դառն էր իր Աղասին, որ Թիֆլիսի հայ ժողովուրդէն ծափահարուած էր եւ որ արդէն կատարեալ զինացի մը դիմադրի՜ւ առած էր վիպադրին մտքին մէջ ու կամաց կամաց նաեւ գրչին տակ, երբ մէկ կողմէն բարեկամներու քաջաբերությունը՝ եւ միւս կողմէն ժողովուրդին լեզուով գրելու իր վճռական որոշումը՝ հերքեցին իր բոլոր տատամսությունները, ու «Վէրք Հայաստանի» ծնաւ: Ծնած էր նոր ձեւով, թողով ձինին կերպարանը՝ դրաբար հազուստը, եւ հազած ժողովուրդին՝ անոր պէս մտածելու, անոր պէս զը-գալու եւ անոր հետ քաղելու համար:

Արուկան ապատությունն երգը հնչեցուցած էր, գերութեան եւ սուգի ծանր շրջ-թան ուղած էր մէկիկ նետով. «Այդասի»ին բերնով եւ գործով քարոզած էր սիրելի հայրենիքը եւ անոր ապատությունը: 1840-41ին «Վէրք Հայաստանի» գրուած էր, բայց մնացած հեղինակին պրոցին մէջ: Ժամանակակիցները չէին հասկցած զինքը, նա մանաւանդ չունեցան վճռականու-թիւնը՝ քաջաբերելու իր ձեռնարկը: 1858-ին միայն «Վէրք Հայաստանի», վիպա-գրին մահէն տասը տարի ետք՝ հրապարակ ելաւ, երբ արդէն կեանքը եւ աղա-տությունն սէրը որեւէ կրակներէ առած էր տաքութիւն եւ ողեւորութիւն: Քիչ պիտի ըլլայ ողեւորութիւն բառը՝ երբ նկատենք 1850ական թուականներուն Այլշանին վա-ռած հրդեհը աղբին մէջ:

Հսկայական միտք մը՝ որ թեւերը տա-րածեց Հայաստանի բովանդակ ընդարձա-կութեան վրայ եւ զրկեց մայր հայրենիքը սրտով, հոգիով, կրքով եւ գիտութեամբ, բանաստեղծութեան եւ հայրենասէր աշ-խարհագրի ու պատմաբանի զորաւոր անձ-նակաւորութեամբ, սիրեց քարերն ու լեռները:

տակարանները, եկեղեցիներն ու բերդե-րը, աւերակ ապարանքները, յորդահոս գետերը՝ նոյն իսկ արեւմտախառն իրենց վաղբին մէջ: Երկու դիմադրի՜ւ կը ընդո-ւնէ զինքը՝ բանաստեղծի եւ հայրենականի, հայրենիքը վերածնելու եւ հայ ժողովուր-դը նախնիքներովը բոցավառելու իր ան-հուն ճիգին մէջ:

1847ին է. «Բաղմամէս»ի էջերով կը ծաւալի հնչուն ձայնը հայրենասպառ ա-շուղ-բանաստեղծի մը. «Հայոց աշխարհ-հիկ»ի ներգաշնակությունը, զաղափարա-յին եւ ձեւական, հին դարերէն յարութիւն առած զմայլելի աշուղի մը կանչը, սիր-տը բացած բոլորին, ցրուած հայաբղի-ներուն՝ սիրելու հայրենի հողին ու ջուրը, սիրելու Մասիսը սպիտակափառ, սիրելու զիրար նա մանաւանդ, որպէս ի միացած՝ կուրծք տանք մեր զարաւոր թշնամիին եւ վերականգնենք հայրենիքը: Հայոց աշ-խարհիկ, պարունդ կեած է. բանաստեղծը կը զգայ զայն եւ կը տեսնէ արդէն արշա-լոյսը նոր ժամանակներու, եւ կը հրաւի-րէ նոր կեանքի: Այլշան կը կայէ հին դա-րերը, նախնիքներու պանծալի յիշատակ-ներու թուարկումով՝ նոր չըջանի հայուն հետ, որ թէեւ կը տառապի, որ թէեւ սու-գի մէջ է, որովհետեւ պաշարուած երեք կողմէն թշնամիներով, սակայն յարու-թեան սերմը մեռած չէ հողին տակ, օտո է զրկւածական նորոգութիւնը: Ի՞նչքան յոյս, կեանք, արիւթիւն, սրտի ու մտքի շարժում կը ներշնչէ Այլշան երբ կ'երգէ.

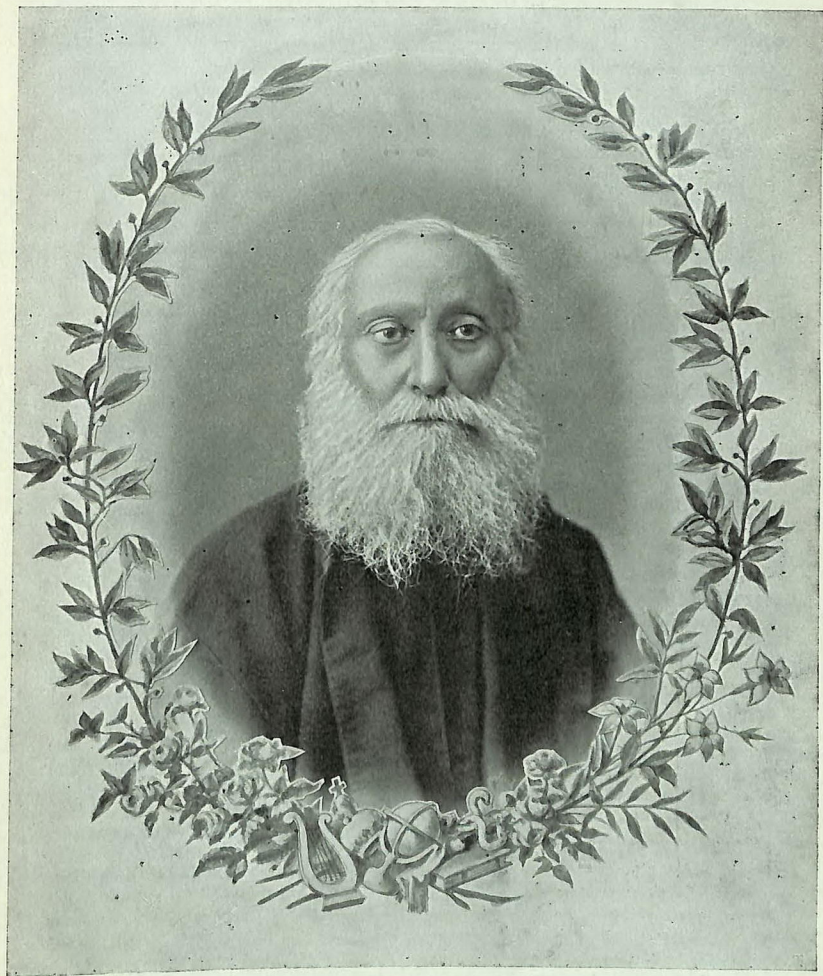
«Ամսյն ու փոթորիկ չուտով վերանայ
նոր արեւ, զարուն, ծառն ու այգին դայ:
Արժասք հին՝ նոր ճիւղ, հին ճիւղը՝ նոր ծաղիկ
Ընծային բնութեան, Հայոց աշխարհիկ»:

Պիտի կանչին կործանած հին սելները, պիտի կապուին իրարու հին կամարները, պիտի վերաշինուին հին եկեղեցիները, պիտի բերին, ու պիտի հնչեն վերստին հին սոսորձանքովութիւնները, քաղցր ալիւտ-ները: Աւերակները զոր կը տեսնենք, կը լսուի խրախուսող ձայնը բանաստեղծին՝ «մեծութեանը նշաններն են».

«մեծութեանը նշաններն են».

«մեծութեանը նշաններն են».

Հ. ՂԱՆԱՆԻ ԱՐԻՇՏԱՆ

ուսպանծ կոթողներ՝ զոր հայորդին, օտարութեան մէջ թէ հայրենի հողին վրայ ապրող, պէտք է յարգէ, սիրէ եւ պաշտպանէ իր արեւունքի դինով: Բանաստեղծին կը տակն է:

Հողմունք անուշիկ՝ եկէք մօտ ի յիս,
Շունչ ու երգս առէք տարէք ի Մասիս.
Տարէք վերջին շունչս ի տուն տապանին,
Ու լրեցուցէք զաւկաց Թորգոմին:
Ձեզ կ'ստեմ մանկունք սիրունք նազելիք,
Որոց է քնական Հայոց աշխարհիկ.
Մ'ուրանաք զերկիրդ ու զազգըդ սիրուն,
Մտնո՛ւ արմատով ծառ, տունն՝ հիմամբն է տուն:

Այս տողերը ցնցիչ տպաւորութիւն գործեցին, մտան տուններէ եւ դպրոցներէ ներս, զբանեղանքներու վրայ պատուէր դարձան, ստեղծեցին ջերմութիւն, պաշտամունք հայրենական հողի եւ հայրենի պատմութեան, որուն ամէն մի յիշատակն ու յուշարձանը սկսաւ կանանք կանչել նոր սերունդը: Ալիշան այդ կը փափաքէր արդէն, նոր սերունդին խաղաղաւուծութիւնը նախնեաց հողիով: Այս նպատակին չէի՞նք ձգտէր միթէ իր կրթական բոլոր ճիւղերը, երբ Պէշիկթաշլեանը, Սրապինո ձէքեմեանի, Թովմաս Թերզեանի մտքերուն եւ սրտին անդամատանին վրայ կ'աշխատէր: Ատոնցմէ Պէշիկթաշլեանը՝ որ էապէս Ալիշանի դադափարականին աշակերտած է, առաւ փոխադրեց Պոլիս ազգային վերածնունդի հուրը, շարժեց թմրութիւնները, սիրել տուաւ հայրենի երկինքն ու աւերակները՝ իր բանաստեղծութեամբ, իր ճառերով, իր մանաւանդ հասարակական գործունէութեամբ, թատրոնին տուած ուժգին կենսունակութեամբ, բեմերու վերայէն դիւցապներ խօսեցնելով, եւ հայրենիքը պաշտպանելով անարիւն սուրբ-բով:

Իր «Բա՛մ փորոտան»ը չէ՞ր որ չեփորեց ազգային ռազմերգին յաւիտենական եւ անլուելի ներդաշնակութիւնները դարբնութորբէն մեզի հասնող: Մաքուր եւ ազնուական հայրենասիրութեամբը Վահան Մամիկոնեանի զօրքն է որ կ'անցնի մեր առջեւն՝ Կարմիր Վարդանի վրէժին կա-

տաղութեամբը բորբոքուն: Ալիշանի մէջ կ'ապրի դիւցապներու ողին, կ'երգեն հին փառքերը, մեր ամբողջ հին պատմութիւնը՝ ան կը յորդորէ նորերը, իր աշակերտները որ կը լսեն այսօր դինքը՝ եւ միւսները որ պիտի լսեն վաղը այսօրուաններուն խողովակով, թէ հեռո՛ւն կայ, թերեւս աւերակներու տակ թաղուած հին հայրենիք մը՝ որ կը կարօտի յարութեան շունչին:

«Հայրունի» հատորին (Նուագներու) հայրենասիրական երգերը առհասարակ այդ շունչն է որ առին տարին ու ծաւալեցին հեռուները, Պոլսէն մինչեւ Կովկաս եւ շարժեցին ողիները ազգային վերածնութեան: Ալիշան կատարած էր իր դերը, որ մինչեւ 1860 տարին արդէն (առնելով այդ թուականը իրբեւ վերջին եղբւր իր կատարած ազգեցութեան՝ բանաստեղծութեան շունչով եւ ուղիով), կը յայտնուի լրիւ տէր գրական հրապարակին, տէր մտքերուն եւ սրտերուն: Ատկէ ետք եկող բոլոր շարժումները, արեւելահայ գրական հոյիին՝ Նազարեանցի, Նալբանդեանցի, Բաֆֆիի եւ Գամառ-Քաթիպայի հոգեկան ապրումները՝ հայրենական ջերմութիւնը, դիծ եւ ներշնչում առած են անոր «Նահապետի երգեր»ու ողիէն, եւ «Նուագ»ներու խաղաղաւու թափէն:

ԺԹ. դարը, հետեւաբար, Ալիշանեան դարն էր: Զարմանալի երեւոյթ մըն է արդարեւ, որ վանքին առանձնութեան մէջ մեկուսացած այս միջոց կըցաւ այսքան հեռաւոր աշխարհներ թափանցել, խօսիլ, աղղել եւ ներշնչել: Բանաստեղծութեան վարակիչ լեղուն էր ատրիկա, եւ ինքը դժուար էր զոյգն:

Այդ մտքիչ ուժին վրայ չուշացան աւելնալ ուրիշ ներդրածիչ գործիւններ, իր գրական վարիքը աւելի եւս հզօրացնելու, աւելի հիմնաւորելու:

Գիտական Ալիշանն էր որ հրապարակ կու գար բանաստեղծէն ետք: Արդէն իր «Քաղաքական աշխարհագրութիւն»ը (1853), հսկայական աշխատանք մը համադրական եւ տիեզերական հայեացքով՝ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու եւ եր-

կրամատեցող նկարագրություններ, Հայաստանին վերապահած էր իր արդար բաժինը, կուռ եւ ամբողջական, ներհույս բուն վանդակություններ տալով պատմական նահանգներու խիտ նկարագրականը: Համբաւ մը ապահովեցող ո՛ր եւ է վաստակաւորի, այդ մեծածաւալ դործը, պիտի բաւէր Միխիթարեանի մը անունը դարերուն աւանդելու. սակայն Ալիշան չ'ող կանգ չ'առնէր. ատիկա իր տեղագրական ընդարձակ ծրագրին սկզբնաւորութիւնն էր, եւ միակը՝ որ իբր տիեզերական տեղագրութիւն, կապուած է Հայ կենսքի եւ պատմութեան հետ, եթէ հասորին վերջը դուրսեւորած «Տեղագիր Հայոց մեծացը» անվատիկ անկէ, որ իսկապէս 1855ին առանձին ալ լոյս տեսաւ: Այս դործը ընդհանուր մուտք մըն է Հայաստանի նահանգներու տեղագրական մեծ աշխատանքին: Սակայն Ալիշանի կամբը չբաւեց հսկայ ծրագրին իրականացման. տալ տեղագրութիւններ բոլոր հայկական մասնագետներուն: Երբ աչքի առջեւ ունենաք այն պատկանելի ծաւալը որ ունին Արարատը, Սիւսամը, Սիսականը, կրնա՞ք դեռ պահանջել այդ անխռով վաստակաւորէն, երկարագիծ երկանքը... երբ անոնցմէ մէկը արդէն պիտի բաւէր անունի մը անմահութեան համար: Իրէք դեռ այդ շարքին չ'ով իր Շիրակը, եւ շարքը մենագրութիւններուն՝ Եմքիսիի եւ պարագայ իւր, Նշմարք եւ Ոշմարք Հայաստանի, Հայ Վեմետ, Հայ բուսակ, Հիմ հաւատք Հայոց, Արշալոյս Բրիտանիոյ-Եմքիսի Հայոց, չիջնելու համար դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններու հրատարակչական դիժով՝ Նախնեաց դործերէն, եւ Հայապատու-միմ, որ վերակառուցումն է հայ պատմութեան՝ բնագիրներու մէջ, այն ատեն դուք կը դնուիք հսկայ դուռի մը հանդէպ, հայր նոր ժամանակներու հայկական կենսքին եւ ոգիին:

Գիտնականը իր մէջ կը տեսակաւորուի երեք դիժերով՝ աշխարհագրի, պատմաբանի եւ հնարարի: Այդ երեք դիժերը, երեք տեսակետները կու գան կը միանան իր մեծ դործերուն մէջ, ամբողջացնելու

համար իր դիմագիծը: Իր ամէն մէկ աշխարհագրական-տեղագրական դործերուն էջին մէջ կը յայտնուի հմուտ պատմաբանը, ինքզինքը կը ցուցնէ բնախնդիր հնարար, որ չի դոհանար յիշատակելով տեղանուն մը, ալ հարկ կը դրայ կցելու անոր հին անունը, միջին դարուն փոխուած ձեւը եւ այսօրուանը. ապա թէ ոչ, կը խորհի իրաւամբ, ի՞նչպէս պիտի խօսին մեզի աւերակները: Քարերը, յուշարձանները, կիսակործան տաճարները, կամ պալատները իրենց արձանագրութիւններով հարկ է վերակառուցելին Ալիշանէն, ապա թէ ոչ ի՞նչ արժէք կրնան ունենալ պատմութեան համար: Ահաւասիկ այն ճիշտ համոզումը եւ սէրը Ալիշան հնարարին ջով՝ որ պատմութեամբ կը զբաղի, որ աւերակներուն, հնութիւններուն լեզու կ'ողէ տալ, պատմութիւնը լուսաւորել:

Աւերորդ է այլեւս փնտռել ուրիշ վկայութիւններ Ալիշանի մէջ եւ յիշելիքին պաշտամունքը փաստող... Եթէ թո՛ղէք, հաւատք եւ ջերմութիւն ներշնչեք իր գնալը, պատմահնարական դործերը մշակեցին, զօրացուցին հողին սէրը, դարձան իր մէջ գրեթէ պաշտամունք եւ ուրիշներու մէջ՝ աւելի ջան ոգևորութիւն: Ոգևորութիւն մը հիմնուած պատմութեան վրայ, դարերու վկայութեան վրայ, քաղուած հայ եւ օտար պատմիչներէ, ժամանակագիրներէն՝ որոնք հայուն մեծութիւնը փառաբանած են անցողակի, զորս պէտք էր համախմբել, եւ հա՛ն ինչ որ ինքը կատարած է: Ծանօթ են իրեն նաեւ եւրոպացի եւ ոչ եւրոպացի ճանապարհորդներու նկարագրութիւնները, վկայութիւնները մեր հին քաղաքներու, անոնց աւերակներու մասին, ինչպէս է Գառնիի, Դուրիի, Արտաշատի: Պանծալի հնութիւններ այս բոլորը՝ որոնց առջեւ ինքը նախ կը հիանայ, հիացնելու համար իրեն հետեւորդները, իր ընթերցողները:

Այս խանդավառ ոգիէն կառուցուած պատմական յուշարձանները պիտի մնան դեռ այսպէս, մինչեւ որ բովանդակ հայրենիքը չկառնայ վերստին սեփականութիւնը հայ բազուկին եւ հայ մտքին. այն

ատեն հայ միտքը հետեւելով իր տուած քայլերուն, պիտի խուզարկէ դեռ ուրիշ թաքուն հնութիւններ, պիտի հանէ լոյս աշխարհ ինչ որ մեր ճարտարապետական պարծանքները կը կազմեն: Այդ ամէնը ինքը աչքը դոց դիտէ, դիտութեամբ մը՝ որ դարձած է բնագոյ: Մեր օրերու դիտանակները, Հայաստանի ակադեմիկոսները Ալիշանի ցուցմունքները կը գործածեն լապտերներու պէս՝ պրպտելու, քննելու եւ վերայայտնելու մեղի հնութիւններ: Ահաւասիկ մեծութիւն մը՝ որ չ'անցնիր, հմտութիւն մը՝ որ իր արմատները կը տարածէ հին վաւերացութիւններու, հին իշխատակարաններու, հին ձեռագիրներու տոկուն վկայութիւններուն վրայ, անխախտ պատմական հայրենասիրութիւն

մը հիմնաւորելու համար հոգիներու մէջ, այրիացած եւ աւերակ Հայաստանէն ներշնչուած:

Իր դարուն մէջ ուրիշ տեղագիրներ ալ կատարեցին մասնական աշխատանքներ, բայց Ալիշանինը, զանոնք բոլորը բովանդակեց իր մէջ, տուաւ անոնց տուածներուն կատարեալը եւ կատարելագոյն ձեւով: Ահաւասիկ այս է պատճառը՝ որ ան կը բնորոշուի որպէս դարուն ներկայացուցիչը, դարուն մարդը՝ որ խտացուց իր գործին մէջ Հայութեան ազատատենչ զաւարականը, անկեղծ եւ մաքուր սէրը հայրենական, եւ նուիրումը՝ ի նպաստ անոր վերականգնումին:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

